

LAKI Boglárka

Tankönyvkiadó Intézet

Újvidék, Szerbia

bogica@stcable.net

A BESZÉLT NYELVI ÉLETTÖRTÉNETEK FORGATÓKÖNYVE

Scripts of Oral Life Stories

Scenario životnih priča

A kognitív nyelvészet egyik fő kutatási területe a nyelv és az elme kapcsolata, illetve a mentális folyamatok. A kognitivisták szerint tudásunk ismeretmintázatok, sémák alapján tárolódik. A dolgozat a forgatókönyv-elmélet segítségével rámutat arra, hogy a beszélt nyelvi élettörténetek is kognitív séma alapján szerveződnek, vagyis e szövegek mögött élettörténeti forgatókönyv fedezhető fel. Az élettörténetekben megkülönböztethetünk domináns elemeket, amelyek szinte minden élettörténet vázát képezik, és tetszőlegesen megjelenő, fakultatív elemeket.

Kulcsszavak: élettörténet, forgatókönyv, domináns és fakultatív elemek, beszélt nyelv, kognitív nyelvészet

A forgatókönyv-elmélet

A forgatókönyv-elmélet szerint, melynek megalkotója Roger C. Schank és Robert P. Abelson (Schank–Abelson 1977; Schank 1999/2004), *forgatókönyv* alapján viselkedünk a különböző helyzetekben. Elméletük szerint az egyes szerepekhez cselekvések kapcsolódnak, amelyek meghatározott sorrendben követik egymást. Legismertebb példájuk az étterem forgatókönyve, amely az étteremben történő események, cselekvések sorát tartalmazza. Feltevésük szerint a szerelemnek, az autóbalesetnek, a földrengésnek stb. is van forgatókönyve.

Forgatókönyv-elméletük a történetmondásra is kiterjed. Elképzelésük szerint a forgatókönyv nemcsak a cselekvések szerveződésének mintája, hanem a szövegeknek is van sémájuk (pl. történetséma). A modell alapegysége a kijelentés. A történetek elemi egységei alapján értelmezhetők, az egységek pedig forga-

tókönyvekké állnak össze, amely a modell központi fogalma. Az egyes eseményeket, eseménysorokat, megnyilatkozásokat, illetve szövegeket az elménkben tárolt tudásstruktúrák segítségével tudjuk értelmezni, vagyis értjük meg a bennünket körülvevő világ történéseit. Az élettörténetek megértéséhez tehát az olvasónak, illetve a hallgatónak az elmében tárolt tudásstruktúrák alapján bizonyos összefüggéseket kell rekonstruálnia, koherenssé kell tennie a szöveget.

Schank és Abelson (1977) a forgatókönyvet kezdetben úgy határozta meg, mint „egy olyan struktúrát, amely egy bizonyos helyzet megfelelő eseménysorrendjét írja le, vagy mint egy előre meghatározott, sztereotip cselekvéssorrendet, ami egy jól ismert helyzetet jellemez” (idézi Schank 1999/2004, 20). Az egyes helyzetekben alkalmazott forgatókönyvek közös kulturális szokásokon alapuló, sztereotip jellegű tudásstruktúrák. Schank a forgatókönyv modelljének megalkotásakor a következőképpen jellemzi a fogalmat:

a forgatókönyv olyan tudásstruktúra, mely a következtetési folyamatok irányítása és a bemenet elemeinek összekapcsolása révén segítséget nyújt a szövegfeldolgozásban. A beérkező mondatokban utalást találhatunk egy forgatókönyvre, melynek általános struktúrája előírja a mondatok kapcsolódását. A forgatókönyveket olyan, magas szintű tudásstruktúráknak tekintettük, amelyek a megértéshez szükséges háttérinformációt szolgáltatják (Schank 1999/2004, 16).

A forgatókönyvet tehát olyan tudásként határozta meg, mely irányítja a következtetéseket, és háttérinformációk révén segíti a szöveg megértését. Schank *Dinamikus emlékezet* című munkájában módosítja a fogalom meghatározását: a forgatókönyv olyan adatstruktúra, mely szerepet játszik az előrejelzések kialakításában, valamint a tapasztalat hatására fejlődik (Schank 1999/2004, 21–22).

Boda István Károly és Porkoláb Judit (2008, 12) javaslatot tesz a fogalom definícióinak egyesítésére: „a *forgatókönyveket* olyan egyszerű, alacsony komplexitású sémáknak tekintjük, amelyek felhasználhatóak adott helyzetekben a cselekvések eredményének vagy a történéseknek az előrejelzésére (és ennek megfelelően következtetések levonására), és az ezzel kapcsolatos cselekvés irányítására (egyfajta »cselekvési programként«)”. A forgatókönyv fogalma egy általánosabb, megismeréstudományi keretben is értelmezhető, de ennek tárgyalására itt nem térek ki (l. bővebben Boda–Porkoláb 2008, 12).

Schank (1999/2004, 16) szerint minden nyelvelméletnek magában kell foglalnia az emlékezetelméletet is, ugyanakkor minden emlékezetelmélet egyben tanuláselmélet is. A nyelvet emlékezeti folyamatként szemléli, ennek következtében pedig a nyelvi megértést integrációs folyamatnak tartja, vagyis

„az emberek nem képesek megérteni valamit anélkül, hogy eszükbe ne jutna, amit már tudnak, vagy hogy mit gondolnak arról, amit éppen hallottak. [...] A megértés során a hallott vagy átélt eseményeket a meglévő tudással vetjük össze” (Schank 1999/2004, 16).

A forgatókönyv az emlékek szerveződésének módja, kerete, az ismeretek elrendeződési mintázata. Az elmélet szerint egy szituációban mindig az adott helyzethez legközelebb álló ismeret jut eszünkbe, a hasonlóságok miatt pedig a valamelyest eltérő szituációkat is általában jól tudjuk kezelni, viszonylag könnyen adaptáljuk a már meglévő tudásstruktúrákat. Ha egy ismeretlen szituációban nem rendelkezünk az adott helyzetben alkalmazható tudásstruktúrával, akkor a bemeneti információk feldolgozása és a következtetések megalkotása nagyobb agyi tevékenységet követel. Viszont ha ismerjük az adott helyzethez kapcsolódó forgatókönyvet, akkor annak alkalmazásához jóval kisebb elméleti tevékenység szükséges, csak előhívjuk a kész struktúrát. Ha ugyanis egy információ alapján ráismerünk a forgatókönyvre, azonnal aktiváljuk azt, és szinte automatikussá válik a cselekvéssor, illetve a következtetések. „A forgatókönyv egy értelem nélküli mentális struktúra, amely megment minket a sok gondolkodástól” (Schank 1999/2004, 20).

Ahogy a Boda–Porkoláb (2008) szerzőpáros is megjegyzi, a 70-es években megjelent elméletben hiányosságok tapasztalhatók: pl. nem tértek ki annak megválaszolására, hogy egy adott forgatókönyv miért épp az adott elemekből áll, de a terv és a cél kategóriája is kérdéseket vet fel (ez azonban már egy helyzet, illetve szöveg feldolgozásához kapcsolódó tudásstruktúrák területére kalauzol bennünket), a tudásstruktúrák fejlődését, módosulását, az előhívás és tárolás, illetve a memória működését sem vizsgálták behatóbban, de az újraértelmezett forgatókönyv-elméletben már ezek a problémák is előtérbe kerülnek.

Schank (1999/2004) újabb modelljének egyik fő kérdése, hogyan alakulnak ki a tudásstruktúrák, hogyan szerveződik az emlékezet. A tudásstruktúrákra, illetve a forgatókönyvekre tapasztalat útján teszünk szert. Emellett nemcsak a konkrét eseményről nyerünk tapasztalatot, hanem agyunk egyfajta absztrahálási tevékenységet is végez, generalizál. Schank a forgatókönyv és a többi magas szintű tudásstruktúra közötti különbséget épp az absztrakció és a generalizáció fogalmában határozza meg. A forgatókönyvek specifikus információkat tartalmaznak a gyakran ismétlődő szituációkkal kapcsolatban, miután többször is átéltünk egy élményt. Emellett az embereknek általános ismereteik is vannak olyan helyzetekről, melyeket nem éltek át. „A forgatókönyvi tudást általában közvetlenül, többszöri tapasztalat útján szerezzük meg, de emellett általános információkra is szert teszünk, mégpedig egy bonyolultabb eljárás során, saját

tapasztalataink absztrahálásával és generalizálásával, illetve mások tapasztalatainak felhasználásával” (Schank 1999/2004, 24). Schank ennek alapján arra következtet, hogy emlékezetünkben kétfajta információ található: a tapasztalati úton szerzett specifikus struktúrák és az absztrakt információt tároló általános struktúrák. Az elmélet az emlékezetet tehát dinamikusnak tekinti (dynamic memory), a forgatókönyveket pedig dinamikus emlékezeti struktúráknak.

A további vizsgálatok arra engedtek következtetni, hogy a forgatókönyveken túl általánosabb, illetve elvontabb szerkezetek is léteznek: a *tervek* és a *célok*, amelyek tematikus szerveződési pontok. A megértést és az emlékezést ún. *MOP*-ok (memóriaszerveződési csomagok) teszik lehetővé. A *TOP*-ok (tematikusan szerveződő csomagok) azokat az információkat reprezentálják, amelyeket a különböző történetekből absztrahálunk a történetek hasonlóságai alapján. Egy korábban már ismert történet előhív egy bizonyos tudáskeretet, amelynek alapján értelmezni tudjuk a történetet, az eseményt, tudjuk, mi fog történni, mi várható. Az emberek az új történeteket a már ismert történetek felől közelítik meg, vagyis amikor egy új történetet hallunk, a saját történeteink között keresünk ahhoz hasonlót, és annak segítségével próbáljuk értelmezni. A régi történet alapján létrehozunk egy új, a kontextushoz igazított, módosított struktúrát. Vagyis az emlékezet dinamikus működésére van szükség: a beérkezett információ alapján kutatunk emlékezetünkben, megpróbálunk egy már meglevő tudásstruktúrát aktiválni, szükség esetén pedig bővíteni azt.

Az elmélet felhívja a figyelmet a történet fontosságára is. Schank szerint elsősorban arra emlékszünk, amit történetek formájában hallottunk. „A tudás tapasztalatot és történeteket jelent, az intelligencia pedig a tapasztalat megfelelő használata, valamint történetek alkotása és elmesélése” (Schank 1999/2004, 104). Schank fontos kijelentése a történetalkotással kapcsolatban, hogy „a történetalkotás [...] emlékezeti folyamat. A történet elmondásával az élmény lényegét alkotjuk meg, amely bármikor előhívható, amikor történetet alkotunk az adott esemény elmesélésére” (Schank 1999/2004, 113). A történet megalkotásával tehát egy emlékezeti struktúrát is létrehozunk, amely a történet lényegét tartalmazza (Schank 1999/2004, 113).

Pataki Ferenc (1997) megjegyzi, hogy többek között a Gergen házaspár, valamint Barclay munkáiban is felmerül a kérdés, hogy vajon az önéletrajzokban, az élettörténetekben is megjelenik-e valamilyen történetséma. A magyar szakirodalomban a beszélt nyelvi történetekben a történettel mint kognitív sémával elsősorban Andó Éva (2006) foglalkozott, míg az élettörténeti forgatókönyvekkel (pszichológiai megközelítésben) Pataki Ferenc (1997).

Az élettörténetek forгатókönyve

A dolgozat folytatásában azt vizsgálom, hogy a beszélt nyelvi élettörténeti narratívumokban felfedezhető-e valamilyen forгатókönyv. A korpuszt a *Vajdasági magyar nők élettörténetei* című kötetben megjelent, dialogikus kommunikációs szituációban elhangzott élettörténetek írott változata képezi.

A vizsgált élettörténetek – amint azt az alábbiakban láthatjuk – azt bizonyítják, hogy a szövegekben megjelennek bizonyos jellemző, ismétlődő elemek, ami pedig arra enged következtetni, hogy a beszélt nyelvi élettörténetek is forгатókönyvekkel rendelkeznek. Fontos kiemelni, hogy az élettörténeti forгатókönyv fogalmát értelmezhetjük tágabban és szűkebben is, hiszen az vonatkozhat az élettörténet egészére, de az annak részét alkotó történet, helyzet, esemény struktúráját is meghatározhatja. Jelen vizsgálatban a fogalom tágabb értelemben való használata kerül előtérbe, tehát nem az egyes események forгатókönyvét tanulmányozom, hiszen ahhoz e dolgozat keretei szűknek bizonyulnak, hanem a beszélt nyelvi élettörténetek sémáját próbálom feltárni.

Az elemzések alapján megállapítható, hogy az élettörténeti szövegekben megkülönböztethetünk *domináns* és *fakultatív* elemeket. A domináns elemek alatt értelemszerűen azokat az életrészeket, eseményeket, történéseket stb. értem, amelyek megjelennek az élettörténetek többségében. E narratívumok általában az egyén bemutatkozásával (megszületés), majd a család bemutatásával kezdődnek. A vizsgált korpuszban a forгатókönyvek fő elemei általában a következők: gyermek- és ifjúkor, tanulmányok, munkába állás (otthon végzett munka), szerelem/házasság, család/gyermekvállalás, -nevelés, hivatás vagy más (társadalmi) tevékenység, nyugdíjas évek/időskor. E domináns elemek képezik az élettörténetek vázát, hozzák létre az élettörténetek forгатókönyvét. Természetesen a felsorolt elemek közül olykor egy-egy kimaradhat az élettörténetekből az egyén életétől függően, ez azonban nem jelent semmiféle hiányt: az élettörténeti forгатókönyv felismerését, illetve a szöveg e kategóriába való besorolását, értelmezését valamely elem elhagyása nem gátolja. A domináns elemek azonban – természetüknél fogva – különféleképpen realizálódnak az élettörténetekben, ami a történeteket egyedivé teszi, hiszen ahogyan genetikailag kódolva minden ember különböző, úgy minden élettörténet is más és más.

A domináns elemek mellett tetszőlegesen megjelenő, fakultatív elemek is képezhetik a forгатókönyvet. Ezek realizálódásának mikéntje még inkább hozzájárul az élettörténetek egyedivé válásához. Ilyen elemek pl. a gyermekkori játékok leírása, az első szerelem története, egy díj elnyerése, az elbeszélő édesanyjával vagy gyermekével való viszonya stb. Ezeknek az elemeknek a

nagy része már élettörténet-függő. Felmerülhet a kérdés, hogy vajon ezek is a forgatókönyv részét képezik-e, ha csak egy-egy élettörténetben jelennek meg. Véleményem szerint indokoltnak tűnik az élettörténeti forgatókönyv részének – ritkábban előforduló, illetve nem kötelező elemeinek – tekinteni őket, mivel az olvasóban/hallgatóban többnyire ugyanúgy előhívják az élettörténet forgatókönyvét, valamint ezek az események is életünk részét képezik, vagyis minden élettörténetben előfordulnak a domináns elemeken kívül más, nem kötelező elemek is. Megjegyzem, a domináns és a fakultatív kategóriák között átjárhatóság van, vagyis nem feltétlenül élesen körülhatárolt kategóriák ezek.

A történetyszerkezetek kapcsán meg kell említeni azt is, hogy nemcsak a történetmesélő (beszélő), hanem a kérdező személy is rendelkezik az élettörténeti forgatókönyvre vonatkozó tudással, amelyet egyrészt a szövegfeldolgozásban, -megértésben tud hasznosítani, másrészt megfelelő kérdések segítségével részben irányítja a történetyszerkezet alakulását.

Tolcsvai Nagy Gábor (2001) kognitív szövegtanában *fogalmi sémákról* beszél, amelyek a szövegek jelentés-összefüggését biztosító elemek szerveződését jelenti. A fogalmi sémát alkotó elemek lehetnek statikus és dinamikus jelentésűek is, ezek a tudáskeret, illetve a forgatókönyv. Tolcsvai a forgatókönyveket aszerint csoportosítja, hogy a fogalmi séma a szöveg mezoszintjén megneveződik-e, vagy sem. Ennek alapján három típust különít el:

1. a fogalmi séma egyszerű említést kap (egy szóval vagy kifejezéssel), s ez valamilyen bennfoglalással érvényesül a szövegértelemben; 2. a fogalmi séma egyes részei vagy egésze megnevezés nélkül kifejtődnek a szövegrészletben; 3. a fogalmi séma egyes részei vagy egésze a séma megnevezésével együtt kifejtődnek a szövegrészletben (Tolcsvai Nagy 2001, 272).

Az élettörténet forgatókönyve már a könyv címében meg van nevezve: *Vajdasági magyar nők élettörténetei*, amely azonnal előhívja az élettörténet forgatókönyvéhez kapcsolódó tudásunkat (ha élettörténeti narrációról van szó, az adott situációtól függ, hogy megnevezik-e a társalgó felek a forgatókönyvet). Az élettörténeti forgatókönyv egyes elemeit (amelyek maguk is forgatókönyvként funkcionálnak) megnevezheti a történetmesélő, de kifejtődhetnek úgy is, hogy a forgatókönyvelem megnevezése rejtett marad, ilyenkor a háttértudásunk segít hozzá bennünket egy-egy történet, situáció megértéséhez. Gyakori, hogy az adatgyűjtő személy részben vagy egészében megnevezi a forgatókönyv egy-egy elemét a feltett kérdésekben vagy a témairányító megjegyzésekben, melyek révén szintúgy aktivizálódik az adott forgatókönyvhöz kapcsolódó tudásunk, pl.:

- (1a) „Meséljen a gyermekkoráról!” (VMNÉ, 138)
- (1b) „Amikor kislány volt, miről álmodozott, mi szeretett volna lenni, mikor felnőtt?” (VMNÉ, 41)
- (1c) „Emlékszik-e a II. világháborúra?” (VMNÉ, 57)

Tolcsvai (2001: 75) szövegtanában Nothdurft forgatókönyv-meghatározását idézi: „a forgatókönyveket kulturálisan felismert cselekvésszituációk alakíthatják ki, amelyekben a cselekvők különböző, egymáshoz illő szerepet játszanak, s amelyekben a résztvevők kölcsönösen megértik a történetet. A forgatókönyv sztenderdizált eseménysor vagy sztenderdizált szituáció” (Nothdurft 1986, 93–94). Dobi Edit (2008) tanulmányában továbbgondolja ezt a szövegtipológia és a forgatókönyvek összefüggésének meghatározása céljából, és felveti azt a kérdést, hogy a forgatókönyv bizonyos sajátosságai összefüggenek-e a szövegtípusokkal. Dobi a forgatókönyvek tipologizálását annak alapján végzi el, hogy a forgatókönyv elemeinek lineáris rendje szerepet játszik-e a szöveg jelentés-összefüggésének megteremtésében (l. Dobi 2008).

A vizsgált szövegek esetében az élettörténeti forgatókönyv elemei csak részben kronologikusan rendeződnek el. Az elbeszélő a bemutatkozását, szűkebb családjá bemutatását követően általában gyermekkoráról, ifjúkoráról beszél, de a forgatókönyv ezen és főként további elemeinek sorrendje nem kötött. Az elemek sorrendje valamelyest követi az élettörténet fonalát, de előre- és visszaugrások is bőven előfordulnak. Az elemek, események sorrendjét az elsajátított séma mellett az önéletrajzi visszaemlékezés határozza meg (megjegyzem, maga a séma is az emlékezet által funkcionál, aktiválódik), amely felboríthatja az események kronologikus sorrendjét. A női élettörténetekben a legtöbb esetben viszonylagos kronologikusság érvényesül az élet főbb eseményeit illetően, de az események tematikus-asszociatív elrendezése (l. Laki 2012, vö. Niedermüller 1988) is jellemző lehet, ezzel azonban nem sértjük meg a forgatókönyv „szabályait”.

A domináns elemekről, sorrendjük variálódása ellenére is, de a fakultatív elemekről szintúgy felismerjük, hogy az élettörténet forgatókönyvéről van szó. A kommunikációs szituációban az élettörténet-mesélés első elemei azonnal aktíválják az élettörténet forgatókönyvét, és felismerjük, hogy az egyén élettörténetét vagy életének egy, illetve néhány eseményét közli. Ha pedig mi magunk vagyunk a szövegek alkotói, akkor is segítségünkre van egy mentális struktúra, ismeretmintázat arról, hogy milyen jellegű elemeket „kell” tartalmaznia egy élettörténetnek, egyrészt a tanult forma alapján, másrészt a szövegalkotási mintát segíti a világról, az életről, az élettörténetünkről alkotott tudás és az a fajta valóságosság, mely az élettörténeti szöveget jellemzi.

A beszélt nyelvi élettörténeteket mint narratív műfajt Dobi (2008) tipologizációjában a 2. típusú forgatókönyvek közé sorolhatnánk be, ahol az elemek sorrendje nem kötött (de teljes mértékben nem variálhatók szabadon), és nincs szigorúan meghatározva, mely elemeket kell tartalmaznia. A forgatókönyvtípusokkal kapcsolatban megjegyzem, hogy valós élettörténetünk elemeinek sorrendje kötöttebb, mint az élettörténeti narratívánk elemeinek sorrendje.

Az élettörténetekben a szabad variálhatóság a viszonylagos kronologikusság által valamelyest korlátozva talán egyfajta *keretforgatókönyv*be is van helyezve (l. az említett tipologizációt). A keretforgatókönyv nyitó elemét a bemutatkozás, esetleg a családról/gyermekkorról közölt legalapvetőbb információk képezhetik, a záró elemet pedig általában az elbeszélő eddigi életének, illetve annak egy szegmensének összegzése, értékelése, számvetése adja. Az adatgyűjtők, tudván, hogy élettörténeti szövegeket rögzítenek, az ehhez kapcsolódó ismeretmintázat, forgatókönyv aktiválódása alapján a bemutatkozásra és a gyermekkorra vonatkozó bevezető kérdéseket tesznek fel, illetve általában az egyén életének értékelésére, összegzésére irányuló kérdésekkel zárják a beszélgetést. Természetesen, eltérés is mutatkozik ettől, ha a beszélgetés megköveteli azt, de a szövegek többségénél felfedezhetjük az élettörténeti események effajta keretbe helyezését. Pl.:

(Mária, 1947)

(2a) „– Mesélj gyermekkorodról!

– Ezerkilencszáznegyvenhét december huszonhatodikán születtem. Anyámmal és két nővéremmel, Terézzel és Katarinával a Liman nagyon szegényes környékén éltem. Szüleim hamarosan születésem után elváltak. Apámat ritkán, anyámat néha egész nap nem láttuk, állandóan dolgozott, hogy hármunkat eltartson és felneveljen. Odahaza magyarul beszéltünk [...]” (VMNÉ, 215).

(2b) „– Mit mondanál végezetül?

– A kosárlabda támaszom volt felnőtte válásomban. A kosárlabda segítségemre volt abban, hogy erős személyiséggé váljak, a játékban és azon kívül is. A sport nevelt és edzett. Büszke vagyok mindarra, amit elértem mint sportoló, mint ember” (VMNÉ, 224).

Az élettörténetek korábban említett állomásait, szakaszait természetesen számtalan más elem is gazdagítja. Az alábbiakban az élettörténeteket alkotó néhány további (kiegészítő) elemet említek meg, amelyek egy módosított forgatókönyv-felfogásban szintén a forgatókönyvek részét képezhetik. Ezek nem

feltétlenül cselekedetsor vagy eseménysor elemei, de az élettörténet szövegének jellemző elemei, ami jogot formál arra, hogy az élettörténeti forgatókönyv részeként kezeljük azokat, mivel közelebb visznek bennünket az élettörténet szerkezetének, jellegzetességeinek feltárásához.

Az élettörténeti emlékek többnyire a társadalmi helyzet és a történelmi események hálójában idéződnek fel. A vizsgált korpuszban a gyermekkori élmények kísérelőjeként a társadalmi meghatározottság, a szociális helyzet szinte kivétel nélkül minden szövegben hangsúlyosan megjelent, de az élettörténetek későbbi szakaszaiban is sok utalást találunk rá. Pl.:

- (3a) „Egy aránylag jómódú családba születtem. Anyám háziasszony volt, nem kellett dolgoznia, ugyanis édesapám kereskedőként eltartotta a családot. [...] Ekkor kezdődtek számunkra a rossz napok. A boltot államosították, apám munka nélkül maradt: a jólétebből a nincstelenségbe csöppentünk, de akkor már mindenki rosszul élt” (VMNÉ, 101).
- (3b) „Alig volt megélhetési lehetőségünk, abból éltünk, amit anyám eltett nyáron befőttnek, meg volt egy kis krumplink” (VMNÉ, 58).

Megfigyelhetjük, hogy a szövegek támaszpontjait többször az egyén sorsának alakulását jelentősen befolyásoló események képezik. Igen gyakori annak megszövegeződése, hogy a történelem milyen hatást gyakorolt az egyén, illetve családtagjainak életére. Pl.:

- (4) „A férjem nagyon rendes ember volt. Tanító volt ő tulajdonképpen, csak mivel a cseheknél tanult, nem felelt meg a végzettsége. Illetve már a magyarok ideje alatt sem volt tanító, mert már harminckilencebe Kárpátalját megszállták a németek. [...] Kiadták a parancsot, hogy aki tud németül, jelentkezzen. Ő tudott, ezért felvették a postára dolgozni. Aztán Husztot átengedték a magyaroknak, őt pedig áthelyezték Budapestre. [...] Így került Adára is. Én akkor már a postán dolgoztam, s megismerkedtünk. [...] Közbejött a háború, elveszítette az állampolgárságát... Nem tudta beszerezni az okmányokat, így körülbelül nyolc évig szórakoztunk: sétáltunk, moziba jártunk” (VMNÉ, 36–37).

Az élettörténetekben önjellemzések, valamint kategóriális meghatározások (vö. Andó 2006) is megjelennek az énrre vonatkozóan, az önreflexív gondolkodás részeként.

- (5a) „Tudtam, hogy jó korrektor vagyok, valószínűleg ezért is tartottak ott...” (VMNÉ, 105).

- (5b) „Volt egy füzetem, abba jegyeztem a durvább újságírói és szerkesztői hibákat. Miután jó néhányat összegyűjtöttem, szétszítottam feljegyzéseimet: nem váltottam ki vele nagy sikert. Olyan ember vagyok, aki mindenkinek tanácsot szeret adni. Rossz szokás, de erre már csak mostanában jöttem rá, mármint arra, hogy ezt az emberek nem szeretik” (VMNÉ, 106).
- (5c) „... tizenévesen nehezen kezelhető gyerek voltam: durcás és önfejű” (VMNÉ, 226).

A beszélt nyelvi élettörténetekben az életfilozófiák is gyakran verbalizálódnak. Néhány életút esetében megfigyelhető, hogy az élettörténet egy adott életfilozófiát igyekszik alátámasztani.

- (6) „Én mindig is azt vallottam, hogy becsületesen, tisztességesen kell élni, hittem benne, hogy ha másokon segíték, akkor rajtam is segíteni fognak” (VMNÉ, 106).

Nem ritkák a családtagok, rokonok bemutatása, jellemzése sem, pl.:

- (7) „A vejem különös egyén volt [...]. Művészlélek volt, aki valóban nagyon szépen festett, és hatással volt Lajosra is, mivel benne is, mint minden emberben megbújt a művészi hajlam” (VMNÉ, 196).

Az élet fontos állomásai, pl. a születés, a halál, a betegség minden élettörténet szerves részét képezi.

- (8) „A második gyermekem hatvanegyben született, sajnos betegen. Down-szindrómája van, de nélküle nem tudom elképzelni az életem” (VMNÉ, 56).

Az elbeszélők gyakran reflektálnak a nők társadalmi helyzetére is (egyes elbeszélők kérdésre válaszolva):

- (9a) „Az volt nehéz számomra, hogy nekem mindent kétszer jobban kellett megcsinálnom, duplán kellett bizonyítanom, mint fotós és mint nő” (VMNÉ, 108–109).
- (9b) „Továbbra is úgy érzem, hogy itt még mindig nagy hatása van a középkori patriarchátusnak, a nők ahelyett hogy tömegesen jelen lennének a közéletben, számuk mind jobban csökken” (VMNÉ, 117).
- (9c) „Azt hiszem, mindig öntudatos lány, asszony voltam, amit anyámnak, nevelésemnek köszönhetek. Sosem éreztem, hogy kevesebbre vagyok képes a férfiaknál. [...] Hiszem, hogy volentőrk munkám kapcsolatban van a nők helyzete iránti érdeklődéssel” (VMNÉ, 208).

Gyakori téma a vallás, illetve a vallásosságról vallott nézetek bemutatása, hol kérdésre válaszolva, hol a narrátor saját maga tartja fontosnak elmondani. Rendszerint megjelenik a nemzeti identitásra, a nemzeti hovatartozásra való utalás is. Mária élettörténetének első bekezdésében (l. a [2a] idézetet) olvashatunk egy erre vonatkozó megjegyzést, ami arról tanúskodik, fontosnak tartotta élettörténetének elején megemlíteni nemzeti identitását.

Egyes élettörténetekben a kérdező személy által előhívott gondolat a jövő generációjának szánt üzenet:

- (10) „– Mit tanácsolsz a gyerekeidnek?
– Útravalónak annyit, hogy senki ember nem kapott a természettől jogot arra, hogy másoknak parancsoljon. A szabadság mindenki eredendő joga. Legyenek tisztességes, jó emberek, tartsák szem előtt, hogy a siker és a boldogság titka a tiszta szív, őszinteség és szeretet. Természetesen mindenért keményen meg is kell dolgozni” (VMNÉ, 238).

Az adatgyűjtő személyek gyakran felteszik azt a kérdést is, melyik volt az egyén életének legszebb és legszomorúbb pillanata.

Az említett témák mellett rendszerint előfordulnak a hétköznapi élettel, szakmai sikerekkel, szakmai vagy más kudarcokkal, más egyénnel, családtagokkal, barátokkal stb. kapcsolatos történetek is. Az élettörténetek több kisebb történetből, életeseményből tevődnek össze, ún. *mikronarratívumok* táplálják az élettörténeti szövegek egészét (Pataki 1997, 364; 2001).

Ha a forgatókönyv alatt nem az élettörténet egészére vonatkozó sémát értjük, hanem az élettörténetet alkotó különböző események forgatókönyveit vizsgáljuk, megállapítható, hogy az élettörténet-forgatókönyvön belül számtalan más esemény forgatókönyve is érvényesül. Pl. gyermekkori játékok, munkavégzés, látogatás, utazás, ismerkedés, válás stb., vagyis a felsoroltak is rendelkezhetnek forgatókönyvvel vagy hozzájuk kapcsolódó tudáskerettel. Az élettörténet forgatókönyvén belül létező újabb sémákat *al/részforgatókönyveknek* (illetve *mikrosémáknak*) nevezem. Az élettörténeti forgatókönyvet hierarchikus felépítésű sémának is tekinthetjük, mely részforgatókönyvekből, illetve azok sorából tevődik össze. Egy-egy részforgatókönyv tehát a hierarchikus struktúrában feljebb elhelyezkedő elem részét is képezi, de ezzel egy időben önmaga is sémaként funkcionál, vagyis további elemekből áll. Egy-egy forgatókönyv helyzete változó, szövegtől, kontextustól függően magasabb és alacsonyabb szinten elhelyezkedő forgatókönyv szerepét is betöltheti.

Meg kell említeni azt is, hogy egy forgatókönyv elemeinek meghatározása nem mindig problémamentes. Ezt illetően a modell továbbra sem ad biztos

támpontot. Az elemek meghatározása néha a kutató szubjektív megítélésén alapszik, vagyis a modell veszít objektivitásából. Minden egyes esemény forgatókönyvének leírása azonban túl bonyolulttá tenné a modellt, másrészt, mivel az egyes forgatókönyveket elsajátított minták és tapasztalatok által alkotjuk meg, egyes forgatókönyvek egy-egy egyén elméjében valamelyest különbözhetnek is, vagyis a forgatókönyvek nem merev keretként működnek, hanem bizonyos fokú szubjektivitást is megengednek. Ez részben egyénfüggő, részben szociokulturális meghatározottságú.

Pataki Ferenc (1997, 362) pszichológiai megközelítésű tanulmányában kérdőíves adatgyűjtés és írói önéletrajzok vizsgálata alapján úgy véli, hogy a sematizálódási folyamatok két irányba mutatnak. Az egyik az önéletrajzi történetsémák (minták) alaki szerkezetének, a másik a személyes „sorsdráma” eseménymintázatának kidolgozása felé mutat. A második irányt az élettörténet pszichodinamikájának, esetleg sorsdinamikájának nevezi, mely az élettörténet mozgásirányát jelenti: hullámozását, töréseit, kudarcait, sikereit, felemelkedéseit stb., valamint a történelem és a politika hatását az egyén életére.

Az egyén élete során, a születés pillanatától a halálig, folyamatosan változik, úgy is fogalmazhatunk, hogy fejlődik. Az élettörténetekben tehát általában egy fejlődési ív bontakozik ki, amely olykor törésekkel tarkított (vö. Pataki 1997). Ez a fejlődés főként az élettörténetek első felében, az egyén kb. 30-40 éves koráig nyilvánul meg intenzíven. Ez valamelyest megegyezik a Patakinál *egyenletes gyarapodásként* említett történetsémával, amelyet kiegészít azzal, hogy az egyén a jelenből visszapillantva sikeresnek, sőt akár idillikusnak ítélné meg életét. Ennek a sémának a jelenléte a beszélt nyelvi élettörténetekben azonban tiszta formájában nem jellemző. Több sikeres életútról is olvashatunk a kötetben (pl. Rózsa, Vali, Anna vagy más elbeszélők élettörténete), de legyen szó akár szakmai, akár magánéleti sikerről, az elbeszélések mégsem keltik a teljes idill képét, sőt egyes sikeres életutakat akár negatív események is beárnyékolhatnak. A tökéletesen eszményi életút helyett inkább az élettörténetek egy-egy szakaszát jellemzi a boldog, idillikus hangvétel. Mindegyik élettörténetben találkozunk különféle megpróbáltatásokkal, kudarccal, válsággal, melyeket azonban általában több-kevesebb sikerrel megoldottak az elbeszélők. Néhány egyén életútja (pl. Gabriella) szinte próbatételek sorából tevődik össze. Általában mégis pozitív, optimista hozzáállás, a küzdelemre biztatás cseng ki a szövegekből. Ez rokonságot mutat a Pataki által említett „*fent – lent – újra fent*” (Gergenekre is alapozó) típusossal.

Összegzés

Mivel kutatásom nem a klasszikus történet szerkezet vizsgálatát tűzte ki célul, sokkal inkább az élettörténetek mögött meghúzódó ismeretmintázat, tudás feltárását, amely alapján élettörténetünk szövegét szerkesztjük, a kognitív modellek közül a forgatókönyv-elmélet alkalmasnak bizonyul ennek alátámasztására, de az élettörténetek terjedelmessége és dialogikus formája miatt is ez az elmélet bizonyul a legjobban alkalmazhatónak.

Megállapítható, hogy az elemzett élettörténetekben bizonyos elemek ismétlődnek, vagyis jellemzőek egy-egy szövegre. Ez arra enged következtetni, hogy a beszélt nyelvi élettörténetek is kognitív sémák alapján szerveződnek, vagyis hogy egy élettörténeti forgatókönyv, amely az ismeretmintázat elsajátításán és tapasztalatunkon alapszik, meghatározza a szövegek szerveződésmódját. A forgatókönyv sémajellege ellenére elemei nagyon is szubjektív módon realizálódnak, a forgatókönyv tehát csak keretként szolgál a szövegalkotáshoz, illetve a -megértéshez. Az élettörténeti forgatókönyvben megkülönböztethetünk domináns és fakultatív elemeket. Az élettörténetet alkotó egyes történetek, események (mikronarratívumok) is sémák (al/részforgatókönyvek, mikrosémák) alapján szerveződnek. Az élettörténet forgatókönyve komplex struktúrává fejlődik a narratívumokban, és végső soron a szöveg-összefüggőség, a koherencia hordozója is egyben (vö. Tolcsvai Nagy 2001, Petőfi S.–Szikszainé 2004 stb.).

Irodalom

- Andó Éva. 2006. A beszélt nyelvi történetmondások elemzésének kognitív és funkcionális szempontjai. In *Szöveg és típus*, szerk. Tolcsvai Nagy Gábor. 113–156. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Boda István Károly–Porkoláb Judit. 2008. A forgatókönyv helye a tudásfajták rendszerében. In *A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő*. Officina Textologica 14., szerk. Dobi Edit. 11–24. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Dobi Edit. 2008. A forgatókönyv-elemzés mint lehetséges támpont a szövegek tipológiájához. In *A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő*. Officina Textologica 14., szerk. Dobi Edit. 25–36. Debrecen: Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Laki Boglárka. 2012. Önéletrajzi emlékezet és időszerkezet az élettörténetekben. *Hungarológiai Közlemények* (3): 42–62.
- Niedermüller Péter. 1988. Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* (3–4): 376–389.

- Nothdurft, Werner. 1986. Das Muster im Kopf? Zur Rolle von Wissen und Denken bei der Konstitution interaktiver Muster. In *Kommunikationstypologie. Handlungsmuster, Textsorten, Situationstypen*, szerk. W. Kallmeyer. 92–116. Düsseldorf: Schwann.
- Pataki Ferenc. 1997. Az önéletírás „dramaturgiája”: Az élettörténeti forgatókönyvek. *Pszichológia* (17): 339–389.
- Pataki Ferenc. 2001. *Élettörténet és identitás*. Budapest: Osiris.
- Petőfi S. János–Szikszainé Nagy Irma szerk. 2004. *A szövegorganizáció elemzésének aspektusai. (Fogalmi sémák)*. Officina Textologica 10. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó.
- Savić, Svenka–Mitro, Veronika szerk. 2006. *Vajdasági magyar nők élettörténetei*. Újvidék: Futura Publikációk és Női Stúdiumok és Kutatások.
- Schank, Roger C.–Abelson, Robert P. 1977. *Scripts, plans, goals and understanding*. Erlbaum: Hillsdale.
- Schank, Roger C. 1999/2004. *Dinamikus emlékezet. A forgatókönyv-elmélet újraértelmezése*. Budapest: Vince.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.

SCRIPTS OF ORAL LIFE STORIES

One of the main research topics in cognitive linguistics is the relationship between language and mind, that is, mental processes. Cognitivists have pointed out that our knowledge is stored in knowledge patterns and schemes. This paper uses the script theory to point out that oral life stories are also organized on the basis of cognitive schemes. This means that they have their life story scripts. In life stories one can distinguish both dominant elements, which are the frame of almost all life stories, and optional items.

Keywords: life story, script, dominant and optional elements, spoken language, cognitive linguistics

SCENARIO ŽIVOTNIH PRIČA

Jedna od najvažnijih oblasti istraživanja kognitivne lingvistike je usmerena na vezu između uma i jezika, odnosno na mentalne procese. Kognitivisti ističu da se znanje u umu čuva na osnovu šema. Primenjujući teoriju scenarija, rad ukazuje na činjenicu da životne priče nastaju na osnovu kognitivnih šema, tj. da se iza životnih priča mogu nazreti scenariji. U tekstovima postoje dominantni elementi koji predstavljaju osnovu skoro svih životnih priča, ali ima i opcionih, fakultativnih elemenata.

Cljučne reči: životna priča, scenario, dominantni i fakultativni elementi, govorni jezik, kognitivna lingvistika